

עטיפה - יוסי ארזה

התצלום על העטיפה:

Sign Language, Antonio Oquias, www.Dreamstime.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב: ISBN 978-965-519-135-6

להזמנת פרסומים בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:

טלפון: 02-5300800, 1-800-20-2222 ; פקס: 02-5300867

אתר האינטרנט: www.idi.org.il ; דוא"ל: orders@idi.org.il

המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4072, ירושלים 9104602

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ד

Copyright © 2014 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

הדברים המתפרסמים במסמך זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

David Lau
Chief Rabbi Of Israel
President of The Chief Rabbinic Council

דוד לאו
הרב הראשי לישראל
נשיא מועצת הרבנות הראשית

בס"ד, כ"א טבת, תשע"ד
24 דצמבר, 2013
שה"י - 285.עד

לכבוד
הרב ד"ר **בנימין לאו** שליט"א
רב קהילת "רמב"ן"
ירושלים

השלום והברכה

הנדון: שפת הסימנים

ראיתי את מאמרך בעניינם של החרשים בימינו. מאמר המקיף באופן מיוחד סוגיא זו על כל היבטיה והשלכותיה. השכלת להביא את הדברים במבטם ההיסטורי תוך ניתוח הלכתי ובעיקר ברגישות מיוחדת. אכן אין ספק בכך, שבימינו דינו של החרש שונה ממה שהיה בעבר.

כיום, לאור השינויים שחלו ביכולת התקשורות עם החרש, ולאור האמצעים החדשים והאפשרות שלהם לבטא את עצמם באופנים שונים, יש להתייחס אליהם כאל פקחים לכל דבר.

ואכן השינוי הגדול ביחס לעניינם של החרשים מופיע בשו"ת "שבט סופר" (אהע"ז סי' כא). ואין ספק שמאז ועד היום, חלו שינויים גדולים יותר ורבים מהפוסקים האחרונים, בימינו כבר קבעו שיש להתייחס אל החרש, המתקשר באופן מלא ע"י שפת הסימנים, כאל פיקח לכל מעשיו.

בימים אלו אני שוקד על עדכון ההוראות לרישום נישואין, ונקודת מבט זו תבוא לידי ביטוי בהנחיות אלו.

בכבוד רב בברכת התורה

דוד לאו
הרב הראשי לישראל

בית יהב ♦ ירמיהו 80, ירושלים ת.ד. 7525 ♦ מיקוד 91360 ♦ טל': 02-5313191 ♦ פקס: 02-5377872
Beit Yahav ♦ 80 Yirmiyahu St., Jerusalem ♦ P.O.B. 7525 ♦ Tel: 02-5313191 ♦ Fax: 02-5377872
Email: rabbia@rabbinat.gov.il ♦ דוא"ל:

רקע: הצגת הבעיה – שפת הסימנים: בין המרחב הציבורי למרחב ההלכתי

מעמד המדברים בשפת הסימנים עומד להשתפר גם במערכת הממסד הדתי. עד לפני זמן לא רב היה אדם (איש או אישה) שאינו מדבר אלא בשפת סימנים עלול למצוא את עצמו בעמדה נחותה ומקוממת. אף על פי שבכל מקום בישראל הוא התנהל כשווה בין שווים, הרי כאן – במקום שבו תורת ישראל שולטת – הוא היה מקבל כתובה שונה משאר הכתובות. מעמדו, בהיותו חירש שאינו מדבר, לא היה שווה למעמדן של כל הבריות. גם בטקס החתונה שלו היה הרב מבליע את שם ה' המפורש כי החתונה אינה תקפה ככל החתונות. זה היה המצב נכון לקיץ תשע"ג (2013).

ומנגד, מדינת ישראל חתומה על אמנת האו"ם בדבר זכויות אנשים עם מוגבלויות (דצמבר 2006). נאמר בה, בין השאר (בפרק 21) כך:

המדינות החברות תנקוטנה בכל האמצעים המתאימים כדי להבטיח שאנשים עם מוגבלות יכולים לממש את הזכות לחופש ביטוי ודעה [...].
ב. קבלה והקלה בשימוש בשפת סימנים, ברייל [...].
ו. הכרה (recognizing) וקידום השימוש בשפת סימנים.¹

מעמדה החברתי של שפת הסימנים במרחב הציבורי אינו נופל ממעמדה של כל שפה אחרת,² אף כי עד לפני יובל שנים התייחסו אליה כאל שפה נחותה. היא נחשבה מוגבלת בהבעת פעולות מעשיות, וראו בה שפה שאיננה מאפשרת ביטוי של דברים מופשטים או רעיונות מורכבים בתחומי דעת שונים. רבים סברו כי היא חסרה מבנה דקדוקי או שהמבנה שלה אינו מסוגל להיות מורכב. תפיסה

1 מתוך אתר האינטרנט של נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים: www.mugbaluyot.mishpatim.gov.il

2 הנתונים על התפתחות שפת הסימנים ומעמדה בחברה לקוחים מהספר של עירית מאיר וונדי סנדלר, שפה במרחב: אשנב לשפת הסימנים הישראלית, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, תשס"ד.

זו שלטה בכל העולם וגם בישראל. ד"ר אברהם צליוק, למשל, רופא שייסד בשנת 1949 את בית הספר לחירשים בחיפה כתב את הערך "חרשות אלמות" באנציקלופדיה העברית (תשכ"ו, 1966), ושם הוא מעיר: "היום אין חולק על כך שהשיטה האוראלית היא היחידה שבכוחה, בסופו של דבר, לפתח לשון דיבור טבעית ככל האפשר, למען שיקומו החברתי של החירש אילם".³ עם התפתחות המחקר הבלשוני על שפת הסימנים (שנות השישים של המאה העשרים) נתקבלה השפה (על גוניה וצורותיה) כשפה שלמה, ככל שפה אחרת. כששאלתי שופטים המכהנים במערכת המשפט בישראל מה מעמדם של עדים או חשודים המדברים בשפת הסימנים הגיבו שאינם מבינים כלל את הדילמה. לדידם האדם המדבר בשפת סימנים נחשב "בן דעת" ככל אדם אחר ו"המוציא מחבירו – עליו הראיה". כשם שאין בודקים אם אדם נורמטיבי הוא "בן דעת", כך אין "חושדים" בכשירותו של אדם המדבר בשפת הסימנים, אלא אם התנהגותו מעידה על מצב אחר.⁴

ואולם למרות השינוי במעמדה של שפת הסימנים במרחב הציבורי בעולם כולו מתקשים פוסקי ההלכה להגדיר את המדבר בשפת הסימנים "בן דעת" לכל דבר. לאחרונה נדרשתי לסוגיה זו בעקבות תלונה של זוג המתקשר בינו לבין עצמו ועם הסביבה רק בשפת הסימנים. הם באו להירשם ברבנות לנישואין, אך התברר להם שהם מקבלים מעמד של נישואין "סוג ב'" (כלשונם). כוונתם הייתה שהכתובה אינה הכתובה הרגילה ושהברכות שנאמרו בחופתם נאמרו ללא אמירת שם ה' המפורש. הרבנים שנתנו להם את הכתובה המיוחדת ושבירכו בחופתם ללא אמירת שם ה' לא חרגו מכללי הפסיקה המקובלת ברבנות אשר לחתונות של חירשים שאינם מסוגלים לדבר כלל, כפי שנראה להלן.

הדברים שלהלן מבקשים לסייע בידי קובעי המדיניות במשרד הדתות וברבנות הראשית להסדיר את מעמדם של החירשים, גם אלה המדברים בשפת הסימנים, להשוות את מעמדם למעמדם של כל הזוגות הנישאים הרגילים

3 "חרשות ואלמות", האנציקלופדיה העברית, תשכ"ו, כרך יח, עמ' 144.

4 גם במערכת בתי הדין אין הדיינים בודקים אם אדם נורמטיבי הוא "בן דעת". בשו"ת אגרות משה יורה דעה (חלק א, סימן מז) הר"מ פיינשטיין מסביר זאת בכך שאין שום סיבה לבדיקה כי ידיעת המצב של האדם שווה לבדיקתו של הדיין עצמו, ולכן בהתייחסותה של הסביבה אל האדם כנורמטיבי גם בית הדין יתייחס אליו כך.

ולהורות על עריכת חתונה רגילה לחירשים, ככל האדם. הדיון להלן יעסוק בכל המקרים שבהם אחד מבני הזוג חירש, קל וחומר כששניהם חירשים. הדיון ייעשה כאן במבנה כרונולוגי כיוון שאני רוצה להראות את ההתפתחות במעמדו של החירש במרוצת הדורות ואת תגובת הפוסקים להתפתחות זו. מהלך הדברים יסייע בידי פוסקי זמננו להמשיך את קו הפסיקה שהחל לפני כמאתיים שנה. המאמר יכלול שלושה שלבים – השלב הראשון: הכרה במעמדו של חירשים הלומדים לדבר בבתי ספר כ"בני דעת"; השלב השני: הכרה במעמדו של החירש ששפתו נעות כ"בן דעת"; השלב השלישי: הכרה בשפת הסימנים כשפה רגילה.

השלב הראשון: מימי חז"ל ועד לעת העתיקה ופתיחת בתי ספר לחירשים

החירש בימי חז"ל: חסר דעת או "דעה קלושה"

המקורות המדברים על חירש בחז"ל מכוונים למי שאינו שומע ואינו מדבר. כך מפורש במשנה במסכת תרומות:

חרש שדברו בו חכמים בכל מקום שאינו לא שומע ולא מדבר.

בדרך כלל מגדירים את מעמדו של החירש יחד עם השוטה כמי שאין בהם דעת. הגדרה זו מופיעה בתלמוד (מסכת חגיגה ב ע"ב) בקשר למשנה הקובעת שהחירש, יחד עם השוטה והקטן, אינם נכללים במי שמחויב במצוות עלייה לרגל בימי החג (קרי מצוות ראייה). על הכללתו של החירש ברשימה אומר התלמוד:

קתני חרש דומיא דשוטה וקטן, מה שוטה וקטן – דלאו בני דעה,
אף חרש – דלאו בר דעה הוא [כתוב חירש בדומה לשוטה וקטן]:
כמו ששוטה לא בני דעה, כך גם חירש].

הגדרה זו נמצאת במקומות רבים במקורות חז"ל. אולם עיון בספרות התלמודית חושף שהגדרת החירש תלויה במחלוקת. כבר בספרות התנאים אנו מוצאים הסתייגות שנובעת מההכרה בכך שחירשים (שאינם שומעים ואינם מדברים)

מסוגלים לבצע פעולות ככל האדם. כך למשל אומר התנא רבי יהודה על הפרשת תרומה של חירש (תוספתא, תרומות א, א):

ר' יהודה אומר: חרש שתרם תרומתו תרומה.
 אמ' ר' יהודה מעשה בבניו של ר' יוחנן בן גודגדא שהיו חרשים והיו כל טהרות ירושלם נעשין על גבן.
 אמרו לו משם ראייה שהטהרות אין צריכות מחשבה ונעשות על גבי חרש שוטה וקטן, תרומה ומעשרות צריכין מחשבה.
 ר' יצחק אומר משום ר' אלעזר תרומת חרש לא תצא לחולין מפני שספק יש בו דעת ספק אין בו דעת כיצד עושין לו בית דין ממנין לו אפיטרופין הוא תורם והן מקיימין אותו על ידיו.
 רבן שמעון בן גמליאל אומר איזה הוא חרש כל שהיה חרש מתחילתו אבל פיקח ונתחרש הוא כותב והן מקיימין על ידיו.

ממקור זה אנו לומדים שיש שלוש דעות על מעמדו של החירש:

- א. דעת המשנה: חירש אין בו דעת כלל.
- ב. דעת רבי יהודה: יש בו דעת והוא מסוגל לבצע מעשים הדורשים דעת. דעה זו נדחית בידי חכמים המסבירים את ההבדל בין מעשה בניו של ר' יוחנן בן גודגדא (שאינו מצריך דעת) לבין הפרשת תרומות ומעשרות התלויה במחשבה.
- ג. דעת רבי אלעזר: מצב ביניים – אפשר לתקשר עמו אך אין בו דעת גמורה. במקור אחר (מסכת יבמות קיג ע"א) התלמוד מסביר את דעתו של רבי אלעזר:

בעא רב אשי: מ"ט דר' אלעזר? מיפשט פשיטא לי' דחרש דעתא קלישתא הוא, ומיהו מספקא לי' אי דעתא צילתא ושאול רב אשי: מה טעמו של ר' אלעזר? פשוט לו שיש לחירש דעה קלושה, אך הוא מסתפק האם היא צלולה או שאינה צלולה.

זוהי הגדרה המאבחנת את החירש בשלב ביניים – בין "בן דעת" ל"חסר דעת". "דעת קלישתא" היינו – דעה קלושה, אינה מאפשרת לחירש לקבל עליו אחריות אך כן מאפשרת לשלב אותו בכמה ממסגרות החיים החברתיים.

רבן שמעון בן גמליאל מסייג את הדיון לחירש שמעולם לא היה במצב של תקשורת עם הסביבה ("חירש מתחילתו"). אבל אם היה פיקח לפני שנתחרש – אפשר לקרוא את דבריו מן הכתב ועל ידי זה הוא נחשב "בן דעת". מחלוקת תנאים זו מוצאת את מקומה בתלמוד במקום נוסף בעניינם של דיני שבת. דיני השבת מחייבים אך ורק את מי שיש בו דעת. דין זה נלמד במדרש ההלכה. על פי זה קובע המדרש (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכת דשבתא, פרשה א) שהחירש, השוטה והקטן אינם מצווים על שמירת השבת כי התורה הגדירה את מטרת שמירת השבת "לדעת כי אני ה' מקדשכם":

לדעת כי אני יי' מקדשכם. למה נאמר, לפי שהוא אומר, ושמרו בני ישראל את השבת, שומע אני אפילו חרש שוטה וקטן במשמע, תלמוד לומר לדעת כי אני יי', לא אמרתי אלא במי שיש לו דעת.

המשנה (שבת כד) קובעת שמי שהיה בדרך והחשיך לו (כלומר, ירד עליו החושך) – נותן את כיסו (כלומר, ארנקו) לנוכרי, ואם אין עמו נוכרי – מניחו על החמור. במשנה זו דן התלמוד (שבת קנג ע"א):

חמור וחרש שוטה וקטן – אחמור מנח ליה, לחרש שוטה וקטן לא יהיב ליה. מאי טעמא – הני אדם, האי – לאו אדם [אם היה עם חמור, חירש, שוטה וקטן – מניח על החמור, מכיוון שהשאר בני אדם].

חרש ושוטה – לשוטה,

שוטה וקטן – לשוטה.

איבעיא להו: חרש וקטן מאי?

אליבא דרבי אלעזר לא תיבעי לך, דתניא, רבי יצחק אומר משום רבי אלעזר: תרומת חרש – לא תצא לחולין, מפני שהוא ספק. כי תיבעי לך – אליבא דרבנן,

לחרש יהיב ליה – דקטן אתי לכלל דעת, או דילמא: לקטן יהיב ליה, דחרש אתי לאחלופי בגדול פיקח? – איכא דאמרי: לחרש יהיב ליה, איכא דאמרי: לקטן יהיב ליה.

[שואלת הגמרא: אם יש חירש וקטן – על מי מניחים?

לפי רבי אלעזר אין שאלה משום שחירש הוא ספק בן דעת. אלא השאלה לפי חכמים החולקים על רבי אלעזר היא – האם עדיף להביא לחירש משום שקטן יגיע יום אחד לכלל דעת, או שעדיף לתת לקטן משום שאם ייתן לחירש, עלול להתבלבל ובפעם אחרת לתת לגדול בן דעת. לפיכך יש מחלוקת למי עדיף לתת.

בסוגיה תלמודית זו מוגשת לנו הגדרת מעמדו של החירש בחברה. ההגדרה הבסיסית הקובעת שהוא "לא בן דעת" אינה מוחלטת. מקרה המבחן של התלמוד הוא שאלת הטלטול של הארנק למי שהיה בדרך ונכנסה השבת. על פי המשנה ראינו שתי אפשרויות: מסירת הארנק לגוי או הנחתו על החמור. התלמוד ממשיך ושואל מהו סדר העדיפות במקרים אחרים:

מקרה א – חמור וחירש, שוטה וקטן: ברור לתלמוד שמניחים את הארנק על החמור כי "הני [הלל] אדם". למרות היותם חסרי דעת הם לא מופקעים מהגדרת "אדם", ולכן לא נשתמש בהם לצורך חילול שבת.

מקרה ב – חרש ושוטה: נניח את הארנק בידי השוטה ולא בידי החירש, כי החירש בדרגה גבוהה מזו של השוטה.

מקרה ג – שוטה וקטן: נניח את הארנק בידי השוטה, כי הקטן בדרגת דעת גדולה מזו של השוטה.

עד כאן מובאים המקרים שאין בהם ספקות.

המקרה המסופק הוא "חירש וקטן". התלמוד קובע שדילמה זו תלויה במחלוקת התנאים בדבר מעמדו של החירש בהפרשת תרומה. מדובר באותה מחלוקת שראינו לעיל בין רבי אליעזר, רבי יהודה וחכמים. התלמוד אומר שלשיטת רבי אליעזר – הקובע את מעמדו של החירש כ"ספק בן דעת" – ודאי שיש להעדיף את מסירת הארנק לקטן, שלבטח אינו חייב במצוות שבת. התלמוד אפילו איננו מזכיר את דעתו של רבי יהודה, שקובע שהחירש הוא בן דעת לגמרי ושבוודאי יש להעדיף את מסירת הארנק לקטן. כל הדיון הוא רק לשיטתם של חכמים הסוברים שחירש הוא כלל לא בר דעת. לפי שיטה זו, יש דילמה בין הקטן לבין החירש. השאלה הזו נותרת בתלמוד פתוחה.

בעלי התוספות (מסכת שבת, שם) קובעים שהדיון נותר פתוח רק לשיטתם של חכמים אך ההלכה נקבעה כדעתו של רבי אלעזר, המצוינת לעיל – שלחירש יש "דעה קלישתא" ולכן בוודאי אין משתמשים בו לחילול שבת.

תקנת חכמים לנישואי החירש – "רומז ונרמז"

חכמים הבינו שהחירש אינו יכול להיות הפקר ומפרש ממשפחת האדם. למרות ההגדרה הקטגורית הקובעת ש"אין בו דעת" או שיש בו "דעת קלישתא" הקפידו חכמים לשמור אותו במסגרת חברתית מוגבלת. וכך, לדוגמה, אנו מוצאים תקנה המאפשרת לחירש להתקשר בקשרי נישואין. המשנה (יבמות יד, א) מתארת מצבים של חירשים הנישאים לפיקחים:

חרש שנשא פקחת, ופקח שנשא חרשת, אם רצה להוציא – יוציא,
ואם רצה לקיים – יקיים; כשם שהוא כונס ברמיזה, כך הוא מוציא
ברמיזה.

על משנה זו שואל התלמוד (יבמות קיב ע"ב):

אמר רמי בר חמא: מאי שנא חרש וחרשת דתקיננו להו רבנן נשואין,
ומ"ש דשוטה ושוטה דלא תקיננו להו רבנן נשואין? [כמה שונים
חירש וחרשת שתיקנו להם חכמים נישואין משוטה ושוטה שלא
תיקנו להם חכמים נישואין?]
דתניא [מקור תנאי]: שוטה וקטן שנשאו נשים ומתו – נשותיהן
פטורות מן החליצה ומן היבום!
חרש וחרשת דקיימא תקנתא דרבנן – תקיננו להו רבנן נשואין,
שוטה ושוטה דלא קיימא תקנתא דרבנן, דאין אדם דר עם נחש
בכפיפה אחת – לא תקיננו רבנן נשואין [חירש וחרשת שתקנת
חכמים תתקיים (כלומר, הם יחיו בשלום) – חכמים תיקנו להם
נישואין. שוטה ושוטה שתקנת חכמים לא תתקיים, שהרי אין אדם
דר עם נחש בכפיפה אחת (לא יחיו בשלום) – חכמים לא תיקנו
להם נישואין].

ומאי שנא קטן דלא תקינו רבנן נשואין, וחרש תקינו ליה רבנן נשואין? [ובמה שונה קטן שחכמים לא תיקנו לו נישואין ולחירש תיקנו?]

חרש דלא אתי לכלל נשואין – תקינו רבנן נשואין, קטן דאתי לכלל נשואין – לא תקינו רבנן נשואין [חירש לא יגיע לנישואין (רגילים), חכמים תיקנו לו. קטן יגיע לכלל נישואין (כשיגדל), לכן לא תיקנו לו].

נעיינן במקור זה, שנותן לנו מפתח למעמדו של החירש בתקופת התלמוד. מהלך הדיון הוא כזה: (א) במה שונים החירש או החירשת, ש"תיקנו להם חכמים נישואין", מהשוטה, שלא תיקנו לו נישואין? (ב) במה שונים החירש או החירשת, ש"תיקנו להם חכמים נישואין", מהקטן, שלא תיקנו לו נישואין? התשובה על השאלה הראשונה מבהירה את הצד הקל של החירש; התשובה על השאלה השנייה מבהירה את הצד החמור שבו.

הבסיס לדיון התלמודי הוא תקנה שתיקנו חכמים המאפשרת לחירשים להינשא אף שהם לא בעלי דעה וממילא אינם יכולים לבצע קניין, שהוא התנאי ההכרחי לנישואין. נושא זה (קרי, הקניין) הוא אחד המרכזיים בנישואין וממילא גם אחד המכשולים בנישואי אנשים עם מוגבלות שכלית. במהלך הנישואין יש שלב מרכזי שבו האיש מקדש את אשתו בטבעת ואומר לה "הרי את מקודשת לי". מעשה זה נחשב מעשה של קניין ומחייב את המבצע להיות בן דעת מלא. החשש שמא החירש אינו בן דעת מערער את האפשרות להתיר לו לקדש אישה. על פי דיני התורה, כפי שמבינים אותם החכמים, החירש אינו יכול להינשא, אך חכמים שקדו על תקנתו והתירו את החתונה על ידי "רמיזה". המונח "רמיזה" מקביל ל"תקשורת בסיסית לא מילולית". המשנה (גיטין ה, ז) קובעת ש"החרש רומז ונרמז". היינו – ניתן לתקשר אתו על ידי סימנים. שפת הרמיזה דומה בבסיסה לשפת הסימנים. במקום אחר אנו מוצאים שרש"י חשב ששפת הרמיזה היא "חכמה יוונית" (בבלי, מנחות סד ע"ב). ר' יצחק בר ששת (שו"ת ריב"ש, סימן מה) מבאר את דברי רש"י, הקושר את שפת הסימנים עם חוכמה יוונית:

ונראה שכוונתו לפרש, שלא היו מוצאים דבור בלשון, רק שהיו רומזים בידיהם, או באצבעותיהם, או בשאר אברים. והוא כמו

שכתבו חז"ל: חרש רומז ונרמז. וכן: כמו שכונס ברמיזה, כך מוציא ברמיזה. ובזה היו עושין לפני המלכים; כמו שמוזכר בחגיגה (ה): רבי יהושע בן חנניה הוה קאי קמי קיסר (היה לפני הקיסר), אחוי ליה ההוא מינאה עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה [סימן לו אותו הכופר: עם שאדוניו החזיר את פניו מהם], אחוי ליה איהו: ידו נטויה עלינו [הראה לו שידו של האדון מגנה על עם ישראל], ולא הבין ההוא מינאה [אותו כופר] מה השיב לו ר"י [רבי יהושע]. ואמרו לו: גברא דלא ידע מאי מחו ליה במחוג, מחוי קמי מלכא? אפקוהו לההוא מינאה וקטלוהו [אמרו לו: אדם שאינו מבין מה רומזים לו, רומז לפני המלך? הוציאו אותו והרגו אותו] וצריך לומר, שנקראת חכמה יונית, מפני שהיונים היו רגילין בה, או שהיה להם ספר מחובר מזה, והיה מחברו יוני.

זו הערה מעניינת המתארת תקשורת של סימנים (כלומר, רמיזה) בין אנשים שאין להם יכולת תקשורת מילולית. מכל מקום, חכמים הכירו ביכולתו של החירש לתקשר ברמה בסיסית עם סביבתו ועל ידי זה התירו לו להינשא "מתקנת חכמים", אף שמדין תורה אין לנישואין אלה תוקף, משום שעדיין (למרות הרמיזות שלו) הוא מוגדר "אין בו דעת". שלא כמו החירש, השוטה אינו מסוגל לתקשר על ידי רמיזות. הוא חסר תקשורת לחלוטין, ולכן לא הכלילו אותו בתקנת החכמים המתירה את הנישואין.

הצר השני של הגמרא שהזכרנו הוא המצב המוחלט והקבוע שבהגדרת החירש. שלא כמו הקטן, שעתידי לגדול ולהיות ראוי לשאת אישה "מדאורייתא" (היינו על ידי יכולת קניין), החירש ייוותר במעמד "תקנת דרבנן" כי מצבו לא ישתנה והוא יישאר בגדר ההגדרה של "חסר דעת".

משני הסעיפים שהבאנו ניתן לסכם ולומר שבתקופת התלמוד היה ברור לחכמים שלחירש (שאינו שומע ואינו מדבר) יש "דעת קלישתא" ואפשר להגיע אתו לתקשורת מסוימת. ודאי שהוא מוגדר אדם וודאי שהוא מצורף למסגרת החברתית המקובלת.

מעמד החירש בתקופת התלמוד

סוגיה תלמודית נוספת (בבלי, גיטין ע"א) פורשת לפנינו את התלבטותם של חכמי התלמוד בענייניו של חירש המתקשר עם הסביבה בשפה חלופית (ללא דיבור).

אמר רב כהנא אמר רב: חרש שיכול לדבר מתוך הכתב, כותבין ונותנין גט לאשתו.

אמר רב יוסף: מאי קא משמע לן? תנינא: נשתתק, ואמרו לו נכתוב גט לאשתך והרכין בראשו, בודקין אותו שלשה פעמים, אם אמר על לאו לאו ועל הן הן – הרי אלו יכתבו ויתנו! ושואל רב יוסף: מה רב כהנא לימד אותנו? הרי יש מקור תנאי על אדם שלא יכול לדבר ואמרו לו: נכתוב גט לאשתך. אם סימן בראשו שמסכים, בודקים אותו שלוש פעמים. אם רואים שעונה לעניין, פועלים על פי הסימון שלו.

אמר ליה רבי זירא: אלם קאמרת? שאני אלם, דתניא: מדבר ואינו שומע – זהו חרש, שומע ואינו מדבר – זהו אלם, וזה וזה הרי הן כפקחין לכל דבריהם [רבי זירא מסביר שהמקור התנאי שהזכיר רב יוסף מדבר על אילם ושיש מקור תנאי אחר שאומר שאילם שאינו מדבר אבל כן שומע וחירש שאינו שומע אבל כן מדבר מוגדרים פיקחים, לעומת חירש-אילם, שעליו אמר רב כהנא שיכול לדבר מן הכתב].

אמר ר' זירא: אי קשיא לי הא קשיא לי, דתניא: (ויקרא ה'): אם לא יגיד – פרט לאילם שאינו יכול להגיד; אמאי? הא יכול להגיד מתוך הכתב! [ר' זירא מקשה קושיה אחרת: מדוע אילם לא יכול להגיד עדות מתוך הכתב?]

אמר ליה אביי: עדות קאמרת? שאני עדות, דרחמנא אמר: מפיהם – ולא מפי כתבם [אביי מלמד שיש גזרת הכתוב מיוחדת הקובעת שעדות חייבת להיות בעל פה ולא מתוך הכתב].

הסוגיה מלמדת על שתי גישות של חכמים כלפי כתיבתו של החירש (דיבור מתוך הכתב): לפי מסורת רב כהנא בשמו של רב (ישיבת סורא), כתיבה מתקבלת וניתן לגרש אישה באמצעותה. רב יוסף מקשה על הלכה זו ממסורת הלכתית אחרת הקובעת שאם האילם הרכיז את ראשו לשמע "נכתוב גט לאשתך", בודקים את הבנתו ומקבלים את הגט. משמע שהשפה הלא מילולית מתקבלת, ואם כך – מה מחדש רב? הלוא זו כבר מסורת הלכתית.

רבי זירא דוחה את הקושיה של רב יוסף בהבחנה שיש הברל בין רמיזתו של האילם, שהוא שומע ונחשב "בן דעת" ("פיקח לכל דבריו"), לבין החירש, שצריך לחדש ולהוכיח שקריאתו מן הכתב נחשבת מעשה של דעת. מכאן שהתלמוד מבית מדרשו של רב רוצה להכיר בכתיבתו של החירש כמעין "דיבור" שיש בו דעת. אלא שבהמשך הסוגיה עמדה זו נדחת. התלמוד מביא מקור קדום הקובע שבנתינת הגט, אמירה מחייבת (בבלי, גיטין עב ע"א):

כתב סופר לשמה וחתמו עדים לשמה וכדי שגט יהיה כשר הוא חייב להיכתב לשם האיש והאישה שבשבילים הוא נכתב, אף על פי שכתבוהו וחתמוהו ונתנוהו לו ונתנו לה – הרי הגט בטל, עד שישמעו קולו שיאמר לסופר כתוב ולעדים חתמו. קולו – לאפוקי מדרב כהנא אמר רב ודווקא קול ולא מועילה כתיבה, כפי שרצה לחדש רב כהנא בשם רב.

המקור הזה קובע שיש חובה לשמוע את קולו של המגרש ושהכתיבה אינה מספיקה. התלמוד מבין שהמקור הזה בא לחלוק על מה שחידש רב כהנא – שכתובה לבריה מועילה.

פסיקת ההלכה של הראשונים

מעמדו של החירש בימי הראשונים (עד העת החדשה) לא השתנה במאומה מימי המשנה והתלמוד. היו אנשים שלא שמעו ולא דיברו ובכל זאת מצאו דרך לתקשורת חלופית. מעמדם המשפטי היה כשל שוטה, כפי שמנסח זאת הרמב"ם בפשטות בכמה מקומות – "לפי שאינם בני דעת". גם את הסוגיה המתקנת

נישואין לחירש מבאר הרמב"ם באותו אופן – שאין קידושיהן גמורים אלא "מדברי סופרים" (הלכות אישות, ד):

חרש שנשא פקחת וכן חרשת שנשאת לפקח אין קידושיהן גמורין מן התורה אלא מדברי סופרים, לפיכך אם בא פקח וקידש אשת חרש הפקחת הרי זו מקודשת לשני קידושין גמורין ונותן גט והיא מותרת לבעלה החרש.

המקרה המתואר כאן הוא אדם פיקח שקידש אישה המקודשת כבר לחירש. מכיוון שהקידושין השניים תקפים מן התורה, חייב השני לגרשה כדי להחזירה לבעלה החירש. אילו תפסו הקידושין הראשונים – לא היה בקידושין השניים כל תוקף. גם שאר הפוסקים לא עסקו בייחודו של החירש הפיקח והשאירו את ההגדרה ההלכתית "אינו בן דעת".

מעמדו של החירש במוצאי ימי הביניים

כשאנו מתבוננים בימי הביניים ומבקשים ללמוד על מעמדו של החירש בחברה האנושית בכלל מתקבלת תמונה עגומה של אדם הנדחק לשולי החברה, ללא שום יכולת תקשורת עם הסביבה. שום מערכת לא התמודדה עם חוסר היכולת של החירש לשמוע, וכך הפך החירש ל"שאינו מדבר", מה שקבע את מעמדו האישי כנחות. החברה כולה הייתה תמימת דעים באשר למעמדו – לא בן דעת. זה הרקע לקריאה של שתי תשובות שנכתבו באותה תקופה בשתי יבשות שונות. שתייהן מבטאות היטב את הקונפליקט בעניין מעמדו של חירש.

רבי יעקב חאגיז: הצלת חירש בשבת

בספר תשובותיו הלכות קטנות מתמודד הרב יעקב חאגיז (רי"ח)⁵ עם שאלת מעמדו של החירש בהלכה. כאחת השאלות הוא מתלבט בשאלה אם יש לחלל שבת כדי להציל חירש (שם, חלק ב, סימן לח). הבסיס לשאלה הוא שהחירש

5 ר' יעקב חאגיז (רי"ח) נולד במרוקו בשנת 1620 למשפחה שמוצאה מספרד. ממרוקו עבר רי"ח לאיטליה, עלה לארץ ישראל והקים בירושלים את ישיבת בית יעקב. הוא נפטר בשנות השבעים של המאה השבע עשרה.

לחילול שבת למען חולה הוא דברי התלמוד המתירים לחלל שבת אחת "כדי שיקיים שבתות הרבה". אדם זה, שמוגדר "לא בן דעת", לא יוכל לעולם לקיים שבת (כפי שביארנו למעלה), ולכן יש שאלה אם בכלל מותר לחלל שבת למענו. בחלק הראשון של תשובתו מחפש הרי"ח מענה לשאלה במרחב העיון הקבלי, על פי בקיאותו בחוכמה זו. הוא מבקש להפנות את השואל למשמעות החיים על פי תורת הגלגולים של הנשמה ולפי זה לפענח את המשמעות של ההלכה התלמודית "שיקיים שבתות הרבה" לא במרחבים של העולם הזה, אלא במרחבי העולם הבא. ברם הוא עצמו חש שלא בנוח עם הדרשנות הקבלית שדרש ולכן חותם את דבריו ואומר:

אבל לא מפני שאנו מדמין ומטעימין הדברים בדרושים נעשה מעשה לענין דינא, אלא על כרחך יש להתפלל שלא יחלה אחד מהם בשבת, כי יתשל כל אדם ואינו כשאר פיקוח נפש דהשואל מגונה דהתם גברא בר חיובא הוא אבל הכא מי הכניסו ולא בגלל כל מיני פלפולים נעשה מעשה ונחלל עליו שבת, אלא נתפלל שלא יחלה בשבת, מכיוון שלא שייך לחלל עליו שבת כי אינו חייב במצוות].

דבריו של הרב חאגיז קשים⁶ הוא רוצה להציל את החירש החולה אך יודע ש"יתרשל כל אדם". כלומר, האדם הרגיל שרואה את החירש אינו מתייחס אליו כאל שאר אדם, שלמענו בוודאי יחלל שבת. כך הוא לומד גם מהסוגיה (שהבאנו לעיל) במסכת שבת בדבר טלטול הארנק – שמעמדו של החירש אינו כשל אדם רגיל. המניע לכך שמעדיפים לתת את הארנק לחמור ולא לחירש הוא כדי שהרואה לא יתבלבל ויחשוב שמותר לתת לכל אדם.

6 כדאי להזכיר שהרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) העיר שתשובותיו של הרב חאגיז נועדו לחדר את התלמידים: "וכתבם דרך קצרה לחדר התלמידים". ראו בספרו "שם הגדולים" – מערכת ספרים: שו"ת מהרב מ' יעקב חאגיז ח"א וח"ב. תורה לידידי שמשון לוינגר, ספרן בספריית יד הרב ניסים בירושלים, שהפנה אותי למקור זה.

ומשמע דאין נקראין אדם אלא משום דאתי לאחלופי כלומר בצורת אדם כמו הקוף, ומטעם זה יש לומר דאין מחללין עליהם שבת [רק מבחינה חיצונית הוא כאדם].

ההגדרה הזאת נשמעת זרה ומוזרה לקורא בן זמננו, אך בהתחשב במעמדו של החירש (שאינו שומע ואינו מדבר) בזמנו – הדברים אינם תמוהים. אלא שגם הרי"ח יודע שהחירש יש בו דעה גם אם אינו מתקשר כשאר בני האדם:

וכפי הנודע החרש אין לו גרעון אלא חוש השמע ומפני שאינו שומע אינו לומד מבני אדם ומצינו חרשים פקחים עד מאד וכאן היה חרש א' כהן הוה חייט גדול שבעיר והיה לוקח סידור בשעת התפילה והיו רומזים לו ויודע ובקי בו ועומד בשעת התפילה ונושא כפיו והיה נקל ללמדו לזה כגון שיכתבו לו אלף ב' ואח"כ יביאו לו לחם ויורו לו הלמ"ד והחי"ת והמ"ם וכעייין זה הדרך וקשה הדבר למה נחשב כבהמה דאטו משום דעתא קלישתא לא יקרא אדם.

הרי"ח יודע היטב שחסרונו של החירש אינו מום אלא בעיית שמיעה שבגינה אינו מסוגל ללמוד מבני אדם. התיאור שהוא מתאר את החייט הכוהן שבמקומו חשוב לענייננו מאוד. הציבור הצליח להתקשר אתו בשפה חלופית וללמדו לבטא את עצמו ללא דיבור בקול. על פי עדותו של רי"ח, החייט החירש גם עלה לנשיאת כפיים של כוהנים.⁷ הקושי הזה עורר את הרב חאגיז לחפש הגדרה אחרת למעמדו של החירש, להשוותו לעיוור ולהכלילו במשפחת האדם המחויב במצוות. ואולם כל זה לא הועיל לו בניסיון לעשות שינוי של ממש בהגדרה התלמודית הקובעת שהחירש אינו בן דעת. מסקנתו של הרב חאגיז על שאלת

7 עדות זו מרתקת על רקע ההלכה המוכרת שהכוהן מוכרח לומר את הברכה בקול. כך מפורש בברייתא בתלמוד (סוטה לח ע"ב) ולהלכה ברמב"ם, הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק יד, יא). כבר המשנה ברורה (סעיף קטן נג) תמה על כך שלמרות ההלכה הזו נהגו שגם כוהנים שאינם נשמעים עולים לדוכן. ועל תמיהתו השיב הרב וולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק טו, סימן כא), אך נתעלמה ממנו הראיה מדברי הרב חאגיז.

לא ברור אם היה צורך לעשות כאן שינוי, ואם כן – איפה בדיוק?

חילול השבת למען חירש נותרה בספק והוא מתפלל שלא יארע כדבר הזה בשבת.

כבר בראשית המאה העשרים כתב מחבר המשנה ברורה, הרב ישראל מאיר מראדין, תמיהה על דברי הרב חגיז (ביאור הלכה לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן שכט, ד״ה ״אלא״):

חרש ושוטה אע״ג [אף על גב] דאינן בני מצות מכל מקום מחללין עליהם [שבת] דהא דלא מקיימי מצוה הוא משום אונסייהו [...] [שהרי זה שלא מקיימים מצוה הוא משום שהם אנוסים] ומלבד זה גבי חרש ושוטה פשיטא דמחללין עליהם שבת דהא אפילו נהרגין עליהם דגם הם בכלל ״איש כי יכה כל נפש״ כל דהוא נפש [כל שהוא נפש] כמו קטן וגם הם בכלל ״לא תעמוד על דם רעך״ כשאר ישראל ובפירוש אמרה תורה לא תקלל חרש ומלקין עליהן [...] ולא ידעתי מה היה לו לבעל הלכות קטנות שנסתפק בזה אם מחללין ואם הורגין עליו ודבריו תמוהים מאד עי״ש [עיין שם] היטב.

בעל ה״משנה ברורה״ מוכיח בפשטות שאי־אפשר כלל להעלות את שאלת הצלת החירש והשוטה בשבת שהרי אי-השתתפותם במצוות אינה קשורה לבחירתם אלא נכפתה עליהם בגלל מצבם האישי. ובכלל, בכל דיני הנפשות כלולים גם הקטן וגם השוטה ואיך נוכל להוציא את החירש מכלל הנפשות? התשובה לתמיהתו של הרב ישראל מאיר מראדין פשוטה. מה שנראה מובן מאליו בעיניו, במאה העשרים, כלל אינו מובן בעיני רב במאה השבע עשרה. בין שתי התקופות הללו הוקמו בתי הספר לחירשים, ששינו את מעמדם של החירשים מקצה לקצה. דווקא תשובתו של הרב חגיז, הכתובה על רקע התקופה החשוכה של ימי הביניים, יכולה להדגים לנו את מצוקת הפוסק, שמרגיש שהיחס לחירש חייב להשתנות אך מגשש באפלה כדי למצוא את הפתח של מקורות הסמכות שלפניו כדי שינחו אותו איך לפתוח את הדלת.

רמ"מ קרוכמל: נישואי חירשים

בספרו שו"ת צמח צדק הקדמון (סימן עז) נשאל הרב קרוכמל⁸ על חייט פיקח ומבין שאינו שומע ואינו מדבר והוא עומד לשאת לאישה את אחותו של השואל. אותו שואל (כנראה תלמיד חכם בעצמו) מציע לרמ"מ לשנות את מעמדו של החייט, שלא ייקרא "חירש" אלא "אילם":

ונראה ליה למעלת כבוד תורתו שאין זה חרש אלא אלם מפני שהוא יודע בסדר התפלות להראות מתוך הסידור איזה הם תפלות של חול ואיזה של שבת ויום טוב ומה שמוסיפין לומר לפי סדר המועדים ונושא ונותן עם כל אדם. ויודע לחתום בחתימת ידו והיה נראה למעלת כבוד תורתו שיכניס ברמיזה בכהאי גוונא [בצורה כזו] שיהיו כותבין לו על הנייר הרי את מקודשת לי וכו' והרב יהא מראה לו על הכתב ולרמוז לו כוונת הכתב והאלם ירכין בראשו הן. כי לפי דברי הבעלי בתים מבין הוא מתוך הכתב ויודע לקרות. אלה הם תורף דברי מעלת כבוד תורתו בשאלה.

מה מבקש השואל (אחיה של הכלה) לעשות? הוא אינו יכול לעקור את הקטגוריה התלמודית שקובעת שחירש (מי שאינו שומע ואינו מדבר) הוא "לא בר דעת" ושהנישואין שלו תקפים מדרבנן אך לא מן התורה. הוא אפילו אינו מבקש לעקור את ההלכה ממקומה. הוא רק מבקש לשנות את מעמדו של החתן – במקום למקם אותו בקטגוריה של ה"חירש" (אינו שומע ואינו מדבר) הוא מבקש לעקור אותו ולמקם אותו בקטגוריה של ה"אילם" (שומע ואינו מדבר). הקטגוריה הזו תשמור על החתן בתוך משפחת בני הדעת ותאפשר לו להתחתן כדת משה וישראל ככל האדם. את הבעיה המעשית של אמירת "הרי את מקודשת לי", שאומר החתן בחופה, פותר השואל בכך שיכתבו את הנוסח על נייר ויראו לו את הכתוב והוא יהנהג בראשו ובזה יקבל עליו את הכתוב.

8 ר' מנחם מנדל ב"ר אברהם קרוכמל (רמ"מ) נולד בקרקוב בשנת ש"ס (1600). הוא פעל רבות למען עגונות ת"ח-ת"ט ועסק בצורכי ציבור, וכן תיקן תקנות רבות לטובת העניים. הוא נפטר בשנת תכ"א (1661) בניקלשבורג.

הרמ"מ שולל את הרעיון הזה מכול וכול:

תשובה: החייט הזה אשר הוא באתריה [במקומו] דמעלת [של מעלת] כבוד תורתו אני מכיר אותו ואינו מיקרי [הוא לא מוגדר] אלם אלא חרש שהרי אינו שומע ואינו מדבר ולא מיקרי [ולא מוגדר] אלם אלא מי ששומע ואינו מדבר דהכי איתא [שכך מובא ב]פרק מי שאחזו דף ע"א שומע ואינו מדבר זהו אלם דכתיב ואני כחרש לא אשמע וכאלם לא יפתח פיו וכו' וכן פסקו כל הפוסקים והכל מבואר בטור אבן העזר סימן ק"ך וקכ"א והבית יוסף האריך בחלוקי דינים שבין חרש ואלם וכן בטור חושן משפט סימן רל"א אבל בכגון זה דבאתריה [שבמקומו] דמעלת [של מעלת] כבוד תורתו שאינו שומע ואינו מדבר לא מיקרי [לא מוגדר] אלם אלא חרש מיקרי [מוגדר] אף על פי דהוא פקח ביותר אין לחלק בין החרשים.

הרמ"מ מכיר בעצמו את החייט הזה (שכנראה היה חריג בנוף האנושי) ולמרות זאת שולל את הרעיון של שינוי הקטגוריה, מפני שההגדרה התלמודית לחירש היא "אינו שומע ואינו מדבר" ואילו לאילם ההגדרה היא "שומע ואינו מדבר". לאחר שנעל את הדלת בפני הפתרון הטכני שהציע השואל סיפר הרמ"מ על הנוהג המקובל בעירו בחתונת חירשים:

וראיתי מרבתי נוהגין שהולך לחופה עם החרש אחד שהוא רגיל עמו כגון אחד מן אחיו או שאר קרוביו הגדלים עמו בבית ומכירים ברמיזותיו ואותו הרגיל עמו מראה לו ברמיזות ענין קידושין והחרש מושיט הטבעת לאשה ומקדשה וזה ראיתי בקראקא [קרקוב] מחרש אחד שגם הוא היה חייט ופקח גדול היה והיה סוחר עם מלבושים שעשה הוא למכור וראיתיו כי היה פעמים הרבה תובע לאחרים לפני הבית דין ופעמים היה הוא נתבע והיו הרבה מבני הקהלה שהיו מכירין ברמיזותיו כי פקח גדול היה ובקל היה מבין ואפילו הכי היה מקדש על ידי אחד מן אחיו שהיה נכנס עמו לחופה כדלעיל.

החייט מקרקוב לא רק הצליח להתבטא בחברת בני אדם בעבודת החייטות אלא היה מנהל מסחר ערני ומפולפל עם הבריות. הרב מעיד שהוא היה מגיע פעמים רבות לבית הדין, או בתור תובע או בתור נתבע, ואף שלא היה ספק בהיותו מעורב בדעת עם הבריות, כשהגיע לחופה התחתן בדרך המקובלת בקידושי חירשים, בכתובה מיוחדת ויחד עם אחד מאחיו שהיה מבין ברמיזותיו. המשמעות היא שחרף ההתנהלות הנורמטיבית נותרת הקטגוריה של החירש כמות שהייתה בימי התלמוד. הרמ"מ לא מוכן לקבל את הרעיון שאמירת "הרי את מקודשת" תהיה כתובה והחירש יצביע ויהנהן בראשו. הסיבה להתנגדותו היא ש"יש לחשוש לתקלה":

שהרואים יסברו דקדושין קדושין גמורין הן מן התורה כיון שאינו מקדשה כשאר חרשים ובפרט שמחזיקים אותו לפקח גדול [...] ובאמת קידושין אלו של חרש אינן קדושין גמורין מן התורה [...] לכך אין לשנות ממה שנהגו בכל החרשים שיקחו אחד מקרוביו הרגיל עמו שילך עמו לחופה והוא ירמז לו ענין קדושין החרש יושיט הטבעת לאצבע של האשה ויקדשה.

בשורות אלו הכריע רמ"מ את מעמדו של החירש, גם בהיותו פיקח לחלוטין. אין לייצר שום הבדל בין חירש לחירש ויש להכניס את כולם לקטגוריה של "קידושין מדרבנן" ולא קידושין מן התורה. הרמ"מ מקרקוב מבטא את המבוכה שאחזה בפוסקי התקופה שראו בעיניהם אנשים חירשים פיקחים המשולבים בחברה בשפת הסימנים ובה בעת הקטגוריה ההלכתית אינה מכירה בפיקחותם אלא קובעת אותם כמי שאינו בן דעת או כמי שדעתו קלושה.

חידושו של ר"ח מצאנז: "לא זה החרש עליו דברה תורה"

הרקע ההיסטורי להקמת בתי ספר לחירשים

כל מה שראינו עד כאן אינו חריג במושגי החברה העולמית בת הזמן. מעמדו של החירש בחברה הקדומה היה כמעמדו של חסר דעת. הוא היה מרוחק מהחברה ומשחרר מחובותיה. עד המאה השמונה עשרה לא שילבו את החירש בשום מערכת לימודית ולא ציפו ממנו שיביא איזו שהיא תועלת. אבל העולם עבר

כברת דרך עצומה ביחס אל החירש מאז הקמת בתי הספר לחירשים ופיתוח שפת הסימנים, המאפשרת תקשורת קוגניטיבית מלאה בין החירש לסביבתו. זכות ראשונים להוראת חירשים, לדעת ההיסטוריון הצרפתי ג'וזף מרי דג'רנדו בן המאה התשע עשרה, שמורה לפונס דה לאון (1520-1584), בן למשפחת אצילים מספרד. דה לאון ייסד בית ספר מיוחד לחירשים במנזר סן סלבדור. תלמידיו היו ממשפחות אצולה, הם למדו "לדבר, לקרוא, לכתוב, לחשב ולהתפלל". ראשית לימודם כתיבת מילים, כשהציגו לפניהם את האובייקט, ואחר כך הם תורגלו להביע את המילים בקולם הם. אין בידינו עדות על שימוש בקריאת שפתיים או בסימנים מוסכמים כלשהם.

מאמצע המאה השמונה עשרה הפכה ההוראה לחירשים למומחיות. הכומר צ'רלס מישל דה לאפה (1712-1789) הפך את החינוך לחירשים לעניין ציבורי. הוא ייסד את השיטה הצרפתית "שיטת הדממה", שהייתה לשפת הסימנים המועדפת. הוא הקים בית ספר לחירשים ובתחילה מימן אותו מכיסו. מספר התלמידים בבית הספר הלך וגדל, ושמעו של דה לאפה יצא ברחבי תבל. שליטים, מחנכים ואנשי עט באו להתרשם במו עיניהם מעבודתו. לואי השישה עשר, מלך צרפת, תמך בבית הספר. קתרינה, קיסרית רוסיה, שלחה לו מתנות, והוא בתשובה אמר לה שאם ברצונה להודות לו, שתשלח לו ילד חירש או מורה שיוכשר אצלו להוראה. הקיסר האוסטרי ג'וזף השני שלח לאחר ביקורו במקום את הכומר סטורק להשתלם שם במשך כשנה. כשחזר הקים סטורק ב-1779, בווינה, את בית הספר הראשון לחירשים במדינה. גדולי רבני אירופה ביקרו במרוצת המאה התשע עשרה בבית הספר הזה, וזה המקום שגרם לראשונה שינוי עמדות בעניין מעמדו של החירש שאינו שומע אך מדבר בשפת הסימנים.

הביקור של הרב בר"ח בבית הספר לחירשים בווינה וראשית הדיון ההלכתי בעקבותיו

אחד המסמכים הראשונים שיש בידינו בסוגיה זו הוא ספרון מאת הרב יהודה ליבש בר"ח בשם **מלאכת חרש** (וינה, תרכ"ד).⁹ הרב מספר שביקר בבית הספר

9 הרב יהודה ליבש בר"ח היה רב בקהילת טאליא ובעוד קהילות בגליציה. רבותיו הם הרב ברוך פונקל, "ברוך טעם" מלייפניק והחתם סופר.

לחירשים בווינה, ומנהל בית הספר, הרב יואל דייטש, הראה לו את התלמידים ואת פועלם: "המה כמעט כפקחים לכל דבר". מטרת חיבורו היא –

להראות כי עושה זה האיש חיל רוב פעלים להשכיל להטיב עימהם להיות בני דיעה וגם בני מצות ולצרף אותם לכל דבר שבקדושה [לשון המחבר בהקדמה].

כבר בהקדמה הוא מגלה שעלה בידו לברר את ההלכה על בוריה "עד שגם ידידי הגאון האמיתי המפורסם בחסידותו אבד"ק צאנז הסכים עימי לומר יישר". בדברי הפתיחה שלו הוא מספר על הספק שנתעורר אצלו בעקבות הקמת בתי הספר לחירשים. היה לפניו קונטרס בשם בן חנניה שבו –

רב אחד היושב על מרומי קרת ובין אלה מפורסם שמו, בא בשאלה לפי מה שמצינו בדברי חז"ל בהרבה מקומות בש"ס כי חרש סתם קים להו לחז"ל דלעדות ולתפילה לשחיטה ולגיטין ולקידושין ולחליצה ולמכירה וכד' לאו בן דעה הוא, ובא לדרוש ולדעת איך הדין באלה החרשים היוצאים מלומדים מבית הספר טויבשטומשולע [בית ספר לחירשים] אם יש חילוק ביניהם לבין אלה החרשים שדברו בהם חז"ל. וזה הרב לא ביאר את דבריו ולא פירש את דעתו וטעמו על מה ולמה בא לזה הספק ולא מברר סברה לכאן ולכאן אך זה השאלה כתובה וסתומה ניתנה לאמר ראה זה דבר חדש הוא אשר יוצאים מלומדים ולזאת בא זה החכם השואל לדרוש את פי גאוני זמננו לכאר את דעתם בזה.

והנה אחד מחכמי זמננו רב במדינת מעהרין (מובאים דבריו בקונטרס בן חנניה) על פי ידיעתו ובקיאתו חתך את הדין לומר דאלה החרשים היוצאים מלומדים מבית הספר דינם כשארי אנשים לכל דבר.

כתב העת בן חנניה נכתב ונערך בידי הרב ליאופלד לעף, מראשי רבני הונגריה באמצע המאה התשע עשרה. לימים הוא הוכר כמייסד הזרם הנאולוגי. באותה

תקופה שבה כתב וערך את כתב העת עוד לא ידעו המתכתבים אתו מארצות אחרות את כוונותיו הרפורמיסטיות.¹⁰

הרב בר"ח, מחבר מלאכת חרש, מרגיש שלא בנוח בעת קריאת מאמרו של הרב ליאופלד לעף. וכך הוא מתאר את הסתייגותו:

אשר כותב שם ואומר בזה הלשון כי בימינו אלה כל יושבי מדין יודעים כי אין אנו מוכרחים וגם אין בידינו להכריע את דברינו בדיני אישות על פי דעת השולחן ערוך אבן העזר ומביא ראיה לדבריו כי כמעט הרבה דברים אנו עושים היום נגד דעת השולחן ערוך והיינו כמו לעשות חופת חתנים בבית הכנסת ולא תחת פני הרקיע כדעת הרמ"א, וכדומה דברים אלה עד כאן לשונו.

ובמחילת כבוד הרב המחבר אין הדימיון עולה יפה חלילה לנו לדבר סרה על גאוני וארץ וחכמי זמננו אשר מפיהם אנו חיים. ומעולם לא עלה על דעת רב ומורה לאמר כי נעקר הדין וחומר אשר החמירו השולחן ערוך הותרה בציבור. ומה שאנו עושים היום לפי יפוי הזמן דברים הנראים כסותרים דברי השולחן ערוך הן רק בדבר שאין בו שום חשש וזכר משום מלתא דאסורא [דבר איסור] ומאז ומקדם היה רק מנהג פשוט בעלמא ועל כגון דא אנו סומכים על המקרא לאמר מבני יששכר יודעי בינה לעיתים כאשר ראוי ויאות כפי העת והזמן חובה עלינו לדעת מה יעשה בישראל ובינו לסתור מנהג בעלמא אשר אין בו רוח וחומר איסור ולא חשש בעלמא היינו לפי ראות עינינו השעה היינו זמן ועת צריכה לכך.

אבל ברבר שיש בו חשש וחומר איסור חלילה וחלילה לאלה אשר יש בהם רוח עת ורוח יראת ה' להקל בלי טעם וראיה מבוררת

10 על הרב ליאופלד לעף ראו *Jewish Encyclopedia* (1906), בערך "Leopold":
www.jewishencyclopedia.com/articles/10135-low-leopold. כתב העת בן חנניה נקרא כך מתוך הזדהות העורך עם עולמו של רבי יהושע בן חנניה וסיסמתו הידועה "לא בשמים היא". כתב העת נכתב בגרמנית והופץ במרחבי הקיסרות האוסטרית-הונגרית בשנים 1858-1867. בשנים אלה עוד לא קמה התנועה הנאולוגית, וממילא הרב לעף לא היה "מחוץ למחנה".

על פי ראשונים אשר מפייהם אנו חיים ואנשים כאלו הבאים להקל ולהורות גם בענייני חומר אישות באומרם כי כן ראוי לעשות לפי יפוי העת וצורך הזמן לפי עניות דעתי לא הורים ולא מורים נקראו וגם תורה אין בידם וגם דתי וחוקי המלך אינם עושים כי נאמרה ונשנית.

בזמן כתיבת מאמרו זה עוד לא ידע הרב בר"ח על הקמת התנועה הנאולוגית של הרב ליאופולד לעף, אך רוח הדברים של בעל בן חנניה לימד אותו שלא זו הדרך לברר את מעמדו של החירש. הרב לעף ביקש להוכיח ששינויי המציאות הביאו להתרחקות כללית מפסקי השולחן ערוך, ולכן ממילא גם בהלכות (כמו ההלכה הקובעת את מעמדו של החירש כשוטה) אין להתחשב. תגובת הרב המחבר היא "חלילה לנו". החלוקה שהוא עושה בין דברים הניתנים לחידוש לבין דברים המקובעים ואינם יכולים להשתנות היא מן המנהגים שאינם מקוריים בספרות חז"ל אלא התחדשו במקומות שונים ולכן עליהם אין חשש לדון ולחדש. לעומת זאת כל דבר שיש בו חידוש של איסור "חלילה וחלילה לאשר יש בהם רוח עת ורוח יראת ה' להקל בלי טעם".

מצד אחד הוא תוקף את פזיזות הפסיקה של מחבר קונטרס בן חנניה, אבל בד בבד הוא מצטט את המחמירים, שגם הם עושים זאת ללא טעם וללא נימוק:

אשר גמרו להורות ולומר כי חרשים המלומדים דין חרשים להם וטעמם כי מאחר שזה דבר חדש אין בידינו לעשות תורה חדשה רק מה שנעשה הוא שיעשה ומה שהיה הוא שיהיה ולפי עניות דעתי אין זה דרך תורת ה' תורתנו הקדושה אשר כל דרכיה דרכי נועם וחלילה לנו להורות דבר בלי טעם וסמך מדברי תורתנו הקדושה ואיזה דעת וסברא מהם בעזר הבורא מאתנו לא נשגבה לחקור ולעייין ולהוציא מקום ומקור להורות בעניינים כאלה מראשונים ואחרונים כיד ה' הטובה עלינו.

האם צריך לתקן
כאן משהו?

טענתם של המתנגדים לשינוי מעמדם של בוגרי בית הספר לחירשים היא ש"מה שהיה הוא שיהיה". עולמה של ההלכה אינו יכול לסבול חידושים. המחבר אינו מוכן להשלים עם אמירתם ש"אין זה דרך תורת ה'", ולכן הוא ממשיך במסעו

ומחפש פוסק בעל שיעור קומה שיתמודד עם השאלה בכובד ראש. בהמשך דבריו הוא מתאר איך ערך את דבריו והציג אותם לפני הגאון ר"ח מצאנז "ומפיו אנו חיים לאמת את דברינו".

תשובת הרב חיים מצאנז

בשלב זה אנו יכולים להשוות את לשון תשובתו של הרב חיים מצאנז בשו"ת דברי חיים למצוטט בקונטרס מלאכת חרש. תשובתו של ר"ח מצאנז המודפסת בשו"ת דברי חיים מופנית לרב בר"ח, בעל מלאכת חרש, וברור שמדובר באותה התכתבות. מן הקונטרס עולה שעבר זמן רב בין שאלת התלמיד לתשובת הרב. את השאלה הוא כותב בהיותו רבה של לבוב והתשובה היא לרב של טאפאליא. במהלך השאלה מתאר הרב בר"ח את התלמידים בבית הספר בווינה:

שמה לומדים לקרוא בלשון עברי ואשכנז וכשיוצאים מהם יודעים להתפלל ומבינים היטב בלשון אשכנזי וגם מלומדים המה לדעת רעליגיאן [דת] ומבינים דברי המדברים אליהם כמעט בהברה ובחיתוך הלשון וגם המה מדברים בלשון עלגים באמת קשה עד למאד מכל מקום יש היכולת בידם לדבר כזה אשר השומע יודע ומבין מה שמדברים.

בירורו של הרב בר"ח הוא אם הלימוד מפקיע את החירשים. בתחילת דבריו הוא רוצה לדייק בדברי הברטנורא, שמובא בפרי מגדים ליררה דעה (סימן א), שהטעם לקביעה שחירשים הם לא בני דעה הוא משום שאין בידם ללמוד. ואם כך, אם הם כן יכולים ללמוד איגלאי מילתא [בבירור] שיש להם דעת.

לא עליהם נאמר מה שאמרו חז"ל קים להו [ידוע להם] לרבנן דחרש שאינו שומע ואינו מדבר דלאו בני דעה נינהו, דזה דווקא באלה שאינם שומעים ואינם מדברים ולא למדו בבית הספר לדעת ולהבין דבר.

הרב בר"ח דוחה את הבנת הדברים הללו כי כבר הפרי מגדים מקשה על הברטנורא בעניין חירש שהיה פיקח ואף מעיין שוב בברטנורא ורואה שלא לזה כוונת דבריו.

הבנת דברי ברטנורא היא על פי הרמב"ם במשנת תרומות, שסיבת האילמות היא החירשות – שלא ישמע מה שידברו אליו. מכאן הוא מבקש לדון בנידון בית הספר לחירשים:

אלה החרשים הם מדברים ואם אמנם הוא רק לשון עלגים [...] הרי הם כפקחים לכל דבר.

עיקר הדיון שלו הוא בשיטות הראשונים, ולאחר דיון בדבריהם הוא מגיע בחזרה לעיסוק בבית הספר לחירשים שבווינה:

אשר על כן לענין שחיטה אם הם מומחים ויודעים לאמן ידם בשחיטה והרי בידינו לבדוק אותם אם הם יודעים הרי שפיר כיון שהמה מדברים בודאי אפילו לדעת הרמב"ם מותר לאכול משחיטתם אפילו אין אחרים רואים אותם, דהרי יש כאן מעשה גמור. [...]

ומעתה קם דינא באלה החרשים בנידון דידן לתפילה ולקדושה ולשחיטה הרי הם כפקחים ולענין עדות באם אינו דין מרומה דלא בעינן דרישה וחקירה או לעדות בענין איסור הרי הם כפקחים. ולענין קידושין היינו בזמן הזה שמקדשין וכונסין קידושין [של החירש] דאורייתא וגרושין אם כותב בעצמו הגט גירושין דאורייתא אך לענין חליצה יש ספק.

את הדברים הוא שולח לרבי מצאנז ומחכה זמן רב לתשובתו. התשובה מגיעה בפרשת תרומה תרכ"א (1861). הרבי מצאנז שולל בתחילת דבריו את האפשרות לשינוי מעמדו של החירש לעומת מה שנקבע בגמרא:

סוף דבר כל הרוחות שבעולם לא יזיזו הפסק גמרא זו אשר קיימהו כל הפוסקים [...] אך [בנידון דידן] באם מדברים קצת [ואפילו בלשון עלגים] והוי בגדר מדבר [...] בכהאי גוונא לפי עניות דעתי כפקחים הם ואי משום שאינם שומעים הנה לפי מה שכתב הרמב"ם [בפירוש המשניות, תרומות א, א, ד"ה "חרש"]

דעל פי טבעי הרפואה אי אפשר לדבר מבלתי שמוע ולכן אם הם מדברים מסתמא שומעים קצת על כל פנים דזה מהני [שזה מועיל] להיות נחשב כשומע ומדבר.

הרבי מצאנו מהלך בתשובתו בין הרצון להכיל את התלמידים הלומדים בבית הספר לחירשים בכלל האנשים "בני דעת" לבין הרצון לשמור על המסגרת המסורתית התלמודית הקובעת שחירש אינו בן דעת. הפתרון שלו פשוט: אם הם מדברים קצת, גם באופן שאיננו ברור לרוב בני האדם, הם כבר אינם מוגדרים כגדר החירש שעליו דיברה המשנה ושדינו "לא בן דעת". הגדרת החירש מוכרחה להיות מוחלטת, כלומר שהאדם כלל אינו יוצר תקשורת מילולית או קולית. תשובתו של הרבי מצאנו נעשתה יסוד לכל הבאים אחריו. אם החירש מדבר ואפילו בלשון עילגים – הוא לא החירש שעליו דיברה תורה, וממילא לא עקרנו אות אחת מהתורה ולא הפקענו את החירש ממשפחת בני הדעת.

מאבקו של הרב הילדסהיימר ברבני גרמניה

תשובה זו של הרבי מצאנו עמדה למבחן כעשרים שנה מאוחר יותר, בוויכוח בין הרב עזריאל הילדסהיימר לרבני גרמניה. הרב הילדסהיימר¹¹ הקדיש תשובה ארוכה לבירור מעמדו של החירש. בתשובתו הוא סוקר את כל התהליך ההיסטורי שעבר הדיון בנושא זה עד לימיו (שו"ת הרב עזריאל הילדסהיימר, חלק ב, אבן העזר וחושן משפט, מילואים, סי' נח).

בדינו של חרש שלימדוהו לדבר בבית חינוך לחרשים (בדרך שנתחדש בשנים האחרונות) עד שאינו נכדל משאר בני אדם אלא בחסרון חוש השמיעה ובגמגום לשונו בלבד, אבל מדת שכלו והבנתו במשא ומתן היא כשל כל בני אדם הפקחים, נחלקו גדולי הדור. יש אומרים דהוי כפקח לכל דבר, כדין מדבר ואינו שומע. ויש אומרים דהוי כשוטה, כדין מי שאינו שומע ואינו מדבר. ויש שלא הכריעו בדבר ודנוהו מספק לחומרא.

11 הרב עזריאל הילדסהיימר היה מהבולטים שברבני גרמניה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ומייסד בית המדרש לרבנים בברלין.

מן הסוברים שהוא כפיקח לכל דבר הוא הג"ר חיים מצאנז זצ"ל, בתשובתו (בשו"ת "דברי חיים" חלק ב' אבן העזר סימן עב) הכתובה אל הרב ר' יהודה ליבוש מלבוך (נדפסה לפני כן ע"י הרב הנ"ל בקונטרסו "מלאכת חרש", וי"ן תרכ"ד), להוכיח דהוי כפיקח כדין מדבר ואינו שומע.

מאלו שלא הכריעו הוא הגאון מהר"ם שיק, שהעמיק לחקור בזה בתשובתו (בחלק אבן העזר סימן עט), וכך משמע לי ממה שאחר שהאריך בדין כל מיני החרשים כתב בסיום דבריו: ועל כל פנים נראה דחרש שהורגל לדבר בבית חינוך עדיין לא יצא מידי ספק, אינו בר דעה לכל הפחות ואין לצרפו למניין ולהניח להוציא עצמו על ידי חרש כזה, ואין אוכלים משחיתתו כך נראה לפי עניות דעתי, עד כאן לשונו.

הספק שדנים בו הפוסקים באותם ימים הוא שאלת כושרו השכלי של החירש – האם הוא לקוי או רגיל. פרופ' ויקטור יענער הוליד את השינוי העולמי בנושא זה כשכתב ספר הדרכה לחינוך ילדים חירשים-אילמים (1832-1836).¹² יענער הוכיח שלחירש ישנם כל הכישרונות לרכישת שפת דיבור: "שכל המסוגל ללמוד שפה, האיברים הנצרכים לכך, החושים המאפשרים את קליטתן של צורות השפה, ונוסף לכל זה האמצעים להתקשר עם הזולת". המחקר הזה ומסקנותיו השתרשו בעולם, והיחס אל החירשים התקדם מאוד במערב אירופה החל מאמצע המאה התשע עשרה. הרב הילדסהיימר פעל בסוף אותה מאה, קרא את המחקרים ונוכח גם בתוצאות החינוכיות של בתי הספר לחירשים. מסקנתו מכל זה הייתה כדלהלן:

המציאות מכחשת את מה שכתב הגאון מהר"ם שיק, שפעולת החרש שלימדוהו הוי כמעשה קוף בעלמא, ושאינה אלא כפי מה שנקבע ונטבע בו מההרגל והלימוד, ואין לו בחירה ודעה חפשית.

Viktor A. Jäger, *Über die Behandlung, welche blinden und taubstummen Kindern,* 12
Hauptsächl, 1831

המשך תשובתו של הרב הילדסהיימר מראה שרבני גרמניה באמצע המאה התשע עשרה עוד המשיכו בוויכוח ולא קיבלו את שינוי מעמדו של החירש. אולם הרב, שכבר פועל דור אחד אחריהם, מודע למשמעות השינוי המדעי והחינוכי המתחולל סביב סוגיית החירשים. בתגובה לרבנים שמוסיפים להתייחס לחירש כאל חסר דעת הוא כותב:

אבל כך היתה השקפת העולם על דבר החרשים בזמנם (ספר שער הזקנים נדפס בשנת תק"ץ, ובתשובה עצמה לא נזכר זמן כתיבתה. גם בתשובת הרי"ד במברגר לא נכתב הזמן). וכן מבואר בספרי הרופאים מן התקופה ההיא, ורק לאחר כך נשתנתה דעתם, עד שהגיעו למסקנא שיש לחרשים כח השכל (אלא שקשה להוציא מכה אל הפועל), וכך הוכח בימינו בבירור מן הנסיון. ואין בזה שום סתירה לדחז"ל, שלא דיברו אלא בחרש שלא היה באפשרותו להפעיל את כח השכל שלו. ולעניות דעתי אין להחליט בבירור כדברי הגאונים הנ"ל, שלימוד החרשים אינו כלום, ולענין דיעבד ודאי שצריך עיון לסמוך על דבריהם.

מאחורי הוויכוח על מעמדו של החירש מסתתר ויכוח עמוק יותר על היכולת של החברה ושל חידושי המדע לשנות עמדות יסוד בעולמה של תורה. הרב הילדסהיימר, בהיותו מודע לחשש זה, מרגיע את החוששים:

אין ספק דאין כח בחקירות חכמת הטבע לערער קבלת חז"ל, אבל חקירתנו כאן היא בפירוש דברי חז"ל, אם לא פלוג רבנן ואם לא חילקו חכמים] בין חרש לחרש או שנתכוונו רק לחרש שלא למד.

הרב הילדסהיימר לא פרץ את גבולות הפסיקה של ר"ח מצאנז. הוא רק ביקש לערער את פסיקת חבריו, רבני גרמניה, שסירבו להכיר במעמדו המתחדש של החירש וביקשו להתייחס לכל החירשים שווה בשווה, בלי קשר ליכולת הלימוד ורכישת הדעת שלהם.

השלב השני: הכרה בתנועות שפתיים גם ללא השמעת קול

תשובת הרב ש"ז אוירבך

חידושו של הרבי מצאנו הפך במאה וחמישים השנים שלאחריו לפסיקה מקובלת, אם כי לא חד-משמעית. עיקר חידושו מבוסס על יכולתו של החירש להוציא קולות מפיו, גם אם "לשון עילגים". המחלוקת מתחדשת כשבאים לברר את מעמדו של החירש שמדבר בשפת הסימנים בלבד ואינו מוציא מגרונו מילים. לצורך הדיון בשאלה זו נעיינ בתשובתו של הרש"ז אוירבך (מנחת שלמה, חלק א סימן לד).¹³

בתשובתו מפריד הרש"ז בין חירש מדבר – שעל זה "מותר להעריך כי אם הוא בר דעת הרי הוא כפקח לכל דבר" (על פי תשובתו של הרבי מצאנו) ובין חירש שאינו מדבר בגרונו אך מבין היטב בטיב משא ומתן ובאיסור והיתר וכו'. בראשית דבריו מעלה הרש"ז את האפשרות להגדיר את אותו חירש במעמד "בני נוח" כדי לחייבו במצוות המחייבות אחריות מסוימת למעשיו:

והואיל ולענין חרש אין לזוז ממה שכתבו הפוסקים שאפילו "פקח גדול ומבין בטוב ויודע בדבר התפלות ונושא ונותן עם כל אדם ויודע לחתום בחתימת ידו" דאפילו הכי [שאפילו כך] דינו דחרש גמור וכמו שכתב הצמח צדק בסימן ע"ז על חייט חרש שהכירו והיה "פקח ביותר" דאפילו הכי חשיב כשוטה. נראה שהוא הדין נמי [גם] בבן נח דחרש כזה דינו כקטן שאין לו דעת, ואף על גב דאין שום טעם להא [לזה] דחרש אין מעשיו כלום כי אם זה מפני שחשיב כשוטה שאין לו דעת ומצד הסברא ודאי קשה לומר על

13 הרב שלמה זלמן אויערבך נולד בירושלים בשנת 1910, היה ראש ישיבת "קול תורה" והעמיד תלמידים רבים המשמשים רבנים ומרביצי תורה. הרב אוירבך הוכר כפוסק גדול על ידי כל לומדי התורה לזרמיהם. הספר מנחת שלמה ראה אור בשנת תשמ"ו (1986), אבל יש בו בעיקר תשובות שנאספו מכתבי הרש"ז אוירבך (שנכתבו בעשרות השנים שלפני כן).

חרש שהוא פקח גמור וחרוף טובא [וחרוף הרבה] דדעתיה קלישתא ואינה שלימה וקשה לנו להבין מנין ידעו חז״ל לפוטרו ממצוות ולפוטלו משם איש בלא שום ילפותא מקראי [הוכחה מן המקרא] או מהלכה אבל כיון שכן הוא האמת חייבים אנו לומר שידעו חז״ל ברוב חכמתם דחרש שאינו שומע ואינו מדבר הוא איש כזה שאי אפשר לראותו כאחראי על מעשיו ולכן אין מתחשבין במעשיו אפילו אם לפי דעתינו הוא זריז וממולח וכל מעשיו הם בפקחות ודעת שלימה.

אפשר לחוש היטב במצוקה שהרשׁז אורבך נתון בה. הסברה מושכת חזק לעמדה שׁקשה לומר על חרש פקח וחרוף שדעתו קלושה ולא שלמה. ומנין בכלל ידעו חז״ל לפוטרו ממצוות בלי שום ראיה מן הכתובים? אבל למרות הסברה ״חייבים אנו לומר שידעו חז״ל ברוב חכמתם״. הסברה האנושית והמוסרית אינה יכולה לעמוד מול האמת הנצחית של דברי חז״ל, גם כאשר הם אינם מבוססים על כתובים ואינם מדאורייתא. זהו אחד הרגעים שבהם הפוסק עוקר את דעתו ואת שכלו ומשעבד את כל הווייתו לאמונת חכמים ולשימור תורתם.

אלא שבהמשך התשובה מתברר שיש פער בין דברי אמונה חוצבי אש אלה לבין ההתמודדות של הרשׁז אורבך עם אתגרי השעה העומדים לפניו. לאחר שקבע שהמדבר (גם בשפת עילגים) אינו נחשב חירש, ומאידך גיסא מי שאינו מדבר כלל אינו יוצא מדין חירש, הוא עובר לדון בסוג השלישי:

אשר על כן נראה לעניות דעתי שבנידון דידן [שבמקרה שלנו] צריכים רק לדון דבר אחד אם זה שהתלמד לדבר בעקימת שפתים אי חשיב משום כך כמדבר או לא. ולזאת נתכוין המהר״ם שיק בסימן ע״ט והקרן לדוד בסימן כ״ז להוכיח מרב כהנא דאף שכתובה כריבור אפילו הכי לא מהני [לא מועיל] בנולד חרש והכתובה אינה אלא כקפיצה ורמיזה הוא הדין נמי שבדיבור כזה לא חשיב עדיין כמדבר. אך מה שכתב המהר״ם שיק שהוא כגדול עומד על גביו מפני שרק כח המלמדו נפעל בו ולא דעתו עצמו מאוד תמוה ולא שייך כלל בזמננו ובפרט בנידון דידן. וכן ראיתי

בספר שלחן העזר סימן ח' סעיף ד' כלל א' דכתב נמי הכי דבזמננו זה ודאי דעת עצמו ולא דעת מלמדו. ולכן נראה לעניות דעתי דאף שהביאו מספר נאות דשא מבעל לבושי שרד שכתב בסימן קל"ב לענין חרש שעושה תנועות בשפתיו ומוציא קול תנועותיו ועל ידי זה נושא ונותן עם בני אדם המורגלים עמו, שהדבר פשוט שדינו כשוטה וחשיב רק כקול הברה ולא כקול דברים אולם בנידון דידן נראה שאם הוא מדבר באופן כזה שסתם בני אדם יכולים להבין כוונתו אף אם תנועות השפתים הן שונות משל כל אדם אפילו הכי מסתבר דשפיר חשיב כמדבר ואינו שומע שדינו כפקח לכל דבר, אך אם רק האנשים שרגילים לדבר אתו יודעים ומבינים כוונתו ולא אחרים אינני יודע להכריע אם חשיב כמדבר או לא.

כאן, באשר ל"עיקמת שפתיים" (שפת סימנים מלווה בתנועות הפה וללא דיבור) מבקש הרש"ז לערער את עמדתו של המהר"ם שיק, שביקש לבצר את ההתנגדות לחירוש באומרו ש"אין בו דעת עצמו אלא דעת המלמדו". אומר הרש"ז: "מאד תמוה ולא שייך כלל בזמננו [...] זה ודאי דעת עצמו ולא דעת מלמדו". הרש"ז מעיד שלשינוי הזמנים יש משמעות כאשר מדובר בהגדרת המעמד של החירש – מה שהיה נראה סביר למהר"ם שיק כבר לא סביר לרש"ז, שהרי ברור שחוכמתו של הלומד החירש היא חוכמת עצמו. והרש"ז ממשיך בסוף תשובתו ומרחיב בנקודה זו:

ומה שכתב המהר"ם שיק דחרש אין בו דעת עצמו רק דעת מלמדו, הרי עינינו רואות שבזמננו אין הדבר כן ויש להם פקחות וחריצות משלהם וגם יש אשר הם יותר משכילים ממלמדיהם, ולכן יותר מסתבר כהבית שמואל שהביאו כבוד תורתו דחשיבי שפיר בני מצוות, ואף שהביא כבוד תורתו מדברי מלכיאל חס וחלילה "בזה נתקבל מהלכה למשה מסיני" משום דאי אפשר לומר שחכמי הש"ס טעו חס וחלילה בדין חרש בשביל שלא ידעו שאפשר ללמדו, נראה לעניות דעתי דיתכן דלפני שידעו ללמדם ולפתח את שכלם כמו שיודעים בזמננו היו נחשבים באמת כשוטים מה שאין כן בזמננו, דוגמא לדבר כן ח' אשר חלילא לומר גם בזמננו

דהרי הוא כאבן (מסופקני במי שנמצא כיום באיזו מדינה אשר אין שם אינקובטור אם מותר לחלל שבת עבור חיי שעה של בן ח' כיון דבזמננו הם יכולים לחיות וצ"ע) [וצריך עיון],¹⁴ סוף דבר נראה לעיני חרש שלמעשה קשה מאד להכריע בדבר שגדולי תורה אשר מימיהם אנו שותים כבר האריכו בזה אבל גם קשה מאד לדחותם חס וחלילה מקיום מצוות.

תשובתו של הרש"ז מעידה על המשמעות הגדולה שבשינוי המציאות בהגדרת מעמדו של החרש. הוא בעצם הראשון שנזקק לשאלה אם שפת הסימנים מוגדרת כדיבור וממילא מפקיעה את המדבר בה מדין חירש.¹⁵

השלב השלישי: הכרה באדם המדבר בשפת הסימנים כבן דעת

עמדת הרב עובדיה יוסף

הרב עובדיה יוסף¹⁶ מתמודד עם פסיקתו של הבן איש חי הכותב: "חרש שאינו שומע ואינו מדבר אינו מצטרף לעשרה ודינו כשוטה וקטן" (בן איש חי לפרשת ויחי, אות ו). לדברי הרב עובדיה:

הנה בזמן הזה שיש בית ספר מיוחד לחרשים אילמים, שמתנהל על ידי מומחים ופדגוגים שמקנים דעת לתלמידיהם ומחנכים אותם לכלכל מעשיהם במשפט עד שיוצאים משם כאנשים פקחים לעשות מלאכה ולכלכל את עצמם ובני ביתם ויכולים גם כן לדבר

14 הביטוי "בן ח'" משמעו תינוק שנולד בחודש השמיני להיריון. בהלכה מוגדר בן שמונה חסר סיכוי לחיות, ועל כן היחס אליו הוא כאל מת ולכן אסור לחלל עליו שבת. היום ברור לנו, בזכות המדע, שתינוק שנולד בחודש השמיני להיריון יכול לחיות, ועל כן פוסקים רבים פוסקים שהייתם לחלל עליו את השבת.

15 ועיינו עוד בעניין זה במאמרו של אלישע אנצ'לוביץ', "מעמד החרש במציאות זמננו", תחומין כא (תשס"א), עמ' 141-151.

16 בספרו הליכות עולם, ירושלים: מכון מאור ישראל, תשנ"ח-תשס"ב, חלק א, עמ' פה-פו.

קצת אלא שאינם מבטאים באופן ברור, יש אחרונים רבים שדנים אותם כאנשים פקחים לצרפם לעשרה לכל דבר שבקדושה, ויש חולקים ואומרים שגם אלו יש לדונם כדין שוטה וקטן, וראה בשו"ת שבט סופר (חלק אבן העזר סימן כא) שהביא מה שכתב אליו הגאון רבי מרדכי הלוי איש הורוויץ שאם החרש אילם התחנך בבית ספר המיוחד לחרשים אילמים ולמד להבין ולדבר על ידי תנועות ורמזים לשאת ולתת עם בני אדם בודאי שחייב במצוות כשאר כל ישראל הפקחים, והשיב לו הרב המחבר כי מדברי הצמח צדק (סימן עג) נראה שגם באופן כזה דינו כחרש שדברו בו חכמים, שהוא כשוטה לכל דבר. וסיים: "אולם שמעתי מפי מרן הגאון אבא מארי (בעל הכתב סופר) שפעם אחת נתבקש מהנהלת בית הספר לחרשים אילמים אשר בעיר וינה לבוא לבקר בבית ספרם וכשביקר שם ועמד מקרוב על סדר לימודם והנהגתם היה מופתע לטובה מהתפתחות התלמידים שם בכל סדר הנהגתם ולימודם עד שעלה ספק בלבו שמא דינם כבני דעת לגמרי שמחוייבים במצוות, וביקש מהמחנכים של בית הספר לקחת תפילין לנערי ישראל המתחנכים שם כדי שיניחו אותם בכל יום בקריאת שמע ובתפילה".

ניכר מדברים אלו שהרב עובדיה נשען בדבריו על כל דברי הפוסקים מהמאות הקודמות ולא נכנס בעובי הקורה של שאלת מעמדו המשתנה בזמננו של החירש. כמיטב מסורת הפסיקה הספרדית חושש הרב עובדיה לדעת אלה שמסכימים שהמדברים בשפת סימנים יהיו חייבים רק במצוות דרבנן: "הואיל שלא יצאנו מידי מחלוקת".

ספרי הדרכה לעורכי חופות ורושמי נישואין

בספרי עזר לרבנים שעורכים חופות מופיעות הנחיות לכתובה ולחופה של חירשים. כך לדוגמה כותב הרב בר שלום בספר **משפט הכתובה**:¹⁷

17 אליהו חיים בר שלום, **משפט הכתובה**, בני ברק: הוצאת המחבר, תשנ"ה, חלק ז, פרק עב, עמ' תרט.

חרש אילם או חרשת אילמת דינם כשוטים ומהתורה אין להם נישׁואין אולם חזׁל תיקנו להם נישׁואין [...] אכן המנהג לכתוב כתובה גם בנישׁואין כאלו, כדי להשוות את הנישׁואין שלהם ככל האפשר לנישׁואי אנשים רגילים.

גם בספר הנישׁואין כהלכתם קובע הרב בנימין אדלר (בעמׁ תקטו [פרק טז, טז]) שׁׁחרש וחרשת שאינם שומעים ואינם מדברים אינם בני קידושין מן התורה אבל חכמים תיקנו להם קידושין ונישׁואין.ׁׁ וכן שם, סעיף כט: ׁׁחרשים אלמים מלומדים ומשכילים היודעים גם לבטאות קטעי מילים דנו הפוסקים אם קידושיהן מן התורהׁׁ (ומפנה בהערה לרׁׁח מצאנו ולשׁוׁת מהרׁׁם שיק). היינו, גם הוא מכריע שמעמדם ׁׁספקׁׁ.

נוסחאות לכתובת חירש מופיעות בספר שנכתב במיוחד לשם כך בידי הרב יחזקאל חפץ בוויילנה בשנת תרלׁׁה (1875) בשם מלאכת חרש.¹⁸ כל הפוסקים שדנו בנישׁואי החירש כתבו שאין עליהם לברך את ברכת הקידושין ׁׁאלא יברך בורא פרי הגפן, ויטעם, ואחר כך את ברכת הקידושין בלי שם ומלכותׁׁ.¹⁹ בבדיקה שערכתי בכמה מחלקות נישׁואין בערים שונות התברר לי שאין נוהל ברור אשר למעמדם של החירשים. רוב האנשים החירשים שבאים להירשם לנישׁואין מסוגלים לדבר כך או אחרת, אך נחשבים חירשים בהיותם תלויים בקריאת שפתיים. הנוהל הרווח ביותר הוא להתייחס אליהם כׁׁספק חירשיםׁׁ, לתת להם את הכתובה המיועדת לחירשים ולהימנע בעת עריכת החתונה מאמירת שם הׁׁ בזמן ברכת האירוסין. יש מקומות שנוהגים אחרת ומפרידים בין חירש המסוגל להביע את עצמו בדיבור (גם אם אינו ברור) לבין חירש שמדבר רק בשפת הסימנים. אדם המביע את עצמו בקולו (גם אם הוא קשה מאוד להבנה) מתקבל במקומות אלה כאדם רגיל לכל דבר. לעומת זאת אם אינו מדבר בקולו אלא בשפת הסימנים הוא אינו נחשב ׁׁבן דעתׁׁ.

18 לנסחאות לכתובת חירש ו/או חירשת ראו יחזקאל בן אליעזר חפץ, מלאכת חרש, וילנה, תרלׁׁה: www.hebrewbooks.org/pagefeed/hebrewbooks_org_32786_66.pdf
www.hebrewbooks.org/pagefeed/hebrewbooks_org_32786_67.pdf
 19 בר שלום, משפט הכתובה (לעיל הערה 17).

אפשר לומר שזוהי העמדה הרווחת ביותר בקרב רבני ישראל ורושמי הנישואין היום. רבים מהם שואבים את עמדתם איש מפי איש, וכך נקבעה המסורת המקובלת ברכנות שחירש נחשב "ספק בן דעת" ולכן מקבל כתובה שונה ואינו זוכה להתברך בברכת אירוסין בשם מלכות.

פסיקת רבני ישראל היום (תשע"ג) אשר למעמדה של שפת הסימנים

מנקודה זו אנו חייבים לעבור לדיון במעמדה של שפת הסימנים בימינו, וממילא לדיון חוזר בצורך להכיר בשפה זו כשפה לכל דבר ולהגדיר את הדובר בה "מדבר" וממילא "בן דעת".

כמו שראינו עד כאן, בכל דור ודור פסקו גדולי ישראל על פי מעמדם של החירשים בזמנם. הדוגמה הבוטה ביותר היא תגובתו של החפץ חיים לפסיקתו של ר"י האגיז. החפץ חיים לא מבין "מה היה לו" לבעל הלכות קטנות ששואל אם מחללין שבת על חירש. גם הרב הילדסהיימר מעיר לרבני גרמניה שנאחזים בתורת הדורות שלפניהם ואינם משימים לבם לכך שבינתיים התחוללה מהפכה ונפתחו בתי ספר לחירשים. הרב ש"ז אוירבך מעיר למהר"ם שיק שאי-אפשר לומר על חירש בזמננו שהוא "כתוכי המדבר". מעמדו השתנה לגמרי וברור שהחירש הלומד מדבר בכוח עצמו ולא בכוח מלמדו.

פניתי לאחדים מפוסקי ההלכה בישראל היום כדי שימשיכו את המהלך בהתאם למעמדו של החירש המדבר בשפת הסימנים בזמננו.

עד שנות השישים של המאה העשרים הייתה שפת הסימנים שפה נחותה בכל העולם. גם בבתי הספר לחירשים השתדלו להוציא קולות של דיבור מפיות החניכים מתוך תפיסה שרק האדם המשמיע קול נחשב בן תרבות ובן דעת. כפי שראינו בפתחה, עוד בשנת 1966 כתב אחד מחלוצי הוראת החירשים בישראל ערך באנציקלופדיה העברית – "חרשות אלמות" – ובו הוא מציין ששפת הסימנים היא שפה נחותה.

מאז עברו כמעט חמישים שנה ומעמדה של שפת הסימנים השתנה לחלוטין. מחקרים רבים מוכיחים שמקומה מאוחסן במוח האנושי בדיוק במקום האחסון של כל שפה אחרת. הוכח ששפת הסימנים מורכבת מכל חלקי השפה ה"רגילה" ומשוכללת בהרבה ממה שנטו לחשוב בעבר. לו היה רש"ז אוירבך רואה את חקר

המוח ואת מקומה של שפת הסימנים בתוך מכלול השפות האנושיות, סביר שהיה קובע שהמדבר בשפה זו אינו החירש שעליו דיברה תורה. לשמחתי, כמה מהפוסקים שפניתי אליהם נענו לקריאתי ונכנסו בעובי הקורה של סוגיה זו. ראשון להם – הרב אשר וייס, ראש מוסדות ״דרכי תורה״ ורב בית החולים שערי צדק בירושלים.²⁰ הרב וייס עיין בסוגיה וחילק אותה לשני עניינים. החלק הראשון – מעמדו של החירש בזמננו ככן דעת:

ואי בדידי תליא [ואם זה תלוי בי] היה נראה דכל הפוסקים הנ״ל דיברו בזמנם שרוב החרשים אכן כשוטים היו ורק מעטים אחד בעיר ושנים במשפחה הצליחו להתגבר על מגבלתם ולהגיע לדעת שלימה. אבל בזמנינו שרובם המכריע מגיע לדעת שלימה והם מתפקדים כאחד האדם אם על ידי שפת הסימנים ואם על ידי קריאת שפתיים, דינם כפקחים גמורים. ובירושלים עיר הקודש זכינו שיש כולל אברכים שכולם חרשים אילמים והם לומדים סוגיות הש״ס בעיון ובהבנה, וכמה רחוק לומר שדינם כשוטים.

קביעה זו היא ברורה ואינה צריכה עיון גדול. השאלה בעניין ברכות החתונה העסיקה את הרב וייס מכיוון אחר. יש דיון גדול בין הפוסקים בשאלה אם ברכות האירוסין שייכות לברכות השבח או לברכות המצוות. אם הן ברכות על המצווה ממילא החתן מחויב בברכה והרב מברך. הרב וייס מעדיף את השיטה הקובעת שהברכה היא ברכת מצוות, ולכן – לדעתו – אין לברך את ברכת האירוסין בשם ה' בחתונת חירש. אין הדבר קשור למעמדו כ"שוטה" אלא למגבלת הדיבור בלבד. אלא שגם בנקודה זו מסכים הרב וייס שאם החתן והכלה מבקשים, אין להימנע מלברך את הברכה:

20 פניתי לרב יצחק רלב"ג שליט"א מהמועצה הדתית בירושלים כדי שיסייע בידי לעורר את השאלה בקרב פוסקים מקובלים על כל הציבור בישראל. הרב וייס השיב לו תשובה שפורסמה במסגרת דפי השיעור השבועי של הרב וייס (מכון מנחת אשר, תשע"ג, פרשת כי תצא). לפני שכתב את תשובתו נפגשתי אתו, בלויית הרב ברוך גיגי, ראש ישיבת הר עציון, והפצרנו בו שיעיין בנושא על פי המחקר הנ"ל. לשמחתי, הרב נכנס לסוגיה בעומקה.

באמת נראה דהרוצה לברך באירוסי חרש יש לו יתד גדול להתלות עליו. דהנה בספר טיב קידושין להגאון האדיר מוהרא"ל צינץ בסימן ל"ד סעיף קטן ב דפשיטא ליה דמברך ברכת אירוסין בקידושי חרש, וכתב דמעולם לא שמענו שלא יברכו בקידושי חרש, עיין שם.

ובטעם הדברים מבואר שם דנקט עיקר דהוי ברכת השבח וכשיטת הרא"ש הנ"ל וכדברי הט"ז ביורה דעה סימן א' סעיף קטן י"ז והתבואות שור שם סעיף קטן נ"ט דמעולם לא הטילו ברכה זו על החתן והכלה אלא אלא הנועדים, עיים שם.

וגם בשו"ת בית שלמה (אהע"ז סימן פ"א) האריך בשאלה זו, וכתב דכיון שרבו הראשונים והפוסקים שנקטו דברכת אירוסין ברכת השבח היא ואינה מוטלת כלל על החתן והכלה, ומאידך מסתבר דאף לשיטת הרמב"ם דהוי ברכת המצוה גם על הכלה ברכה זו מוטלת, משום כך כאשר הכלה פקחית יכול לברך ברכת אירוסין בלי פקפוק, עיין שם.

והנה אף שהגאון לא דן להדיא [בפירוש] בדין ספק ספיקא לכאורה נראה כונתו דהוי כעין דין ספק ספיקא, דספק אם הוי ברכת המצוה או לא, וספק אם גם הכלה חייבת או רק החתן.

אך מכל מקום פסקו שני גדולי עולם אלה דיכול לברך בנישואי חרש ועל כל פנים בחרש שנשא פקחית, והרוצה לסמוך על שיטתם יש לו בשופי יתד גדול להיתלות עליו.

ושוב ראיתי בשו"ת שבט הלוי חלק ח' סימן רע"ז שגם כן היקל לברך על אירוסי חרש כיון דהוי שעת הדחק.

דברים אלה מסכמים את שחיפשונו. לשונו של הרב וואזנר, בעל שבט הלוי, שיש להקל בכרכת אירוסי החירש והחירשת כי זו "שעת הדחק" (ולפחות בקידושי חירש שנושא אישה שאינה חירשת). קביעה זו נובעת בדיוק מתחושת האנשים החירשים שהם "סוג ב'". מתוך כך מכריע גם הרב וייס שאם יש רצון וצורך בכך – אין להימנע מלברך את ברכות האירוסין בנישואי חירש או חירשת.

גם הרב יעקב אריאל, רבה של העיר רמת גן, נכנס בעובי הקורה וכתב תשובה עמוקה וארוכה בנושא. בתשובתו הוא מאריך בדיון במעמדו של המדבר בשפת הסימנים יחסית ל"שפה" בכלל. הרב אריאל מאריך בדיון מנקודת המבט המחשבתית-פילוסופית במעמדה של השפה הרגילה (הווקאלית) לעומת שפת כתיבה או שפת סימנים. ברור לרב אריאל שהאדם המדבר בשפת סימנים הוא בן דעת, אך לדעתו אי-אפשר להחשיב את דיבורו כאילו היה "רגיל":

וצריך לומר שאומנם אין ספק שהוא בר דעת, אך בכל זאת הוא שונה מכל בני האדם. כל בני האדם מתקשרים זה עם זה בדיבורם המילולי ואילו החרש אינו מתקשר כמונו. לכן לא חל עליו שם "מדבר" רגיל. כלומר, "דיבורו" אינו טבעי אלא מלאכותי. הפסול הוא פורמאלי. כי ההלכה מגדירה את גדריה רק לפי הנורמות הטבעיות המקובלות. וכל מה שאינו טבעי אינו נכלל במסגרת ההגדרות ההלכתיות.

אמנם הגדרה זו של שונות אינה מפקיעה את החירש מכלל האנשים החייבים במצוות. לדעתו של הרב אריאל, מעמדו של החירש בימינו אינו שונה כלל ממעמדו של העיוור, שכבר בימי חכמי המשנה נקבע שהוא חייב במצוות מדרבנן²¹ (על פי עמדתו של רבי יהודה):

חרש אינו גרוע מסומא דר"י [דרבי יהודה]. הוא מכיר את עצמו כיהודי לכל דבר ורק בגלל הפגם הטכני גדרו שונה מבחינה פורמאלית, אך באמת הוא יהודי כשר שעמד כמונו בהר סיני וקיבל את התורה כמונו (וגם אם לא שמע הרי נאמר "רואים את הקולות" וגם אם לא יכול היה לומר "נשמע", קיבל עליו עם כל הקהל "נעשה") הוא אומנם שונה, אולם רק מבחינתנו, בגלל שאינו מתקשר כמונו, אך מבחינתו שלו הוא יכול לראות את עצמו כבר חיובא.

21 כך על פי דברי התוספות, בבא קמא פז, בדיבור המתחיל "וכן היה רבי יהודה" השני בעמוד.

לאחר שקבע את מעמדו של החירש כחלק מעם ישראל המתחייב במצוות, מכאן הרב אריאל שעל פי זה גם יש לברך את ברכת האירוסין בחתונת חירשים:

וגם משום כבוד הבריות שלא ינהגו בחופתו בצורה שונה מיתר החתנים יש לברך את הברכה הרגילה. אומנם שיקול זה נכון רק למאן דאמר [למי שסובר] שברכה לבטלה אסורה רק מדרבנן, אך לשיטת הרמב"ם שהיא אסורה מהתורה אין התר לעבור עברה בקום ועשה משום כבוד הבריות. אך כאמור, מכיון שרבנן תקנו לו קידושין יש לברך עליהם.

גם בעניין הכתובה קובע הרב אריאל שיש להשתמש בכתובה רגילה ולא בכתובה שונה:

ואדרבה עדיף לכתוב כתובה רגילה ולא כתובת מעשה בית דין כי התחייבות אישית של החרש עדיפה ממעשה בית דין ועוד משום כבוד הבריות שהחרש לא ייפגע מכך שמתחסיס אליו כאל שוטה וקטן. דיינו בכך שגדרו שונה לעניין עצם הנישואין, אך הכתובה שהיא חיוב ממוני אם אפשר לכותבה ככל הכתובות – עדיף.

סוף דבר. זכינו שפוסקים מן השורה הראשונה יקבעו את מעמדו של החירש בזמננו כבן דעת השווה לכל אדם. פסיקה זו מאירה לרושמי הנישואין את הדרך ומוציאה אותם מן המבוכה. היא קובעת שיש לקבל זוגות של חירשים כבני דעת, ככל זוג אחר, להעמיד להם חופה כשאר הזוגות וליישר את מעמדם כמעמד הבריות כולם.

עטיפה - יוסי ארזה